

համեմատութիւնը: — Մեր արդէ լրագրութիւնը սկսաւ մի ուրիշ խոշոր սխալի մէջ եւս սայթաքելու: Լրագրութիւնը սահման մ'ունի, ուսելիք անդին անցնելը բնաւ ներելի չէ, և նոյն ինք լրագրական օրինաց հակառակ է նախ, որ լրագիր մը կամ հանգէս մը հասարակաց «օրական» ըլլալով իր զգուշանար նոյն իսկ անձնական վէճերը պաշտպանելու կամ դատապարտելու, և միթէ բաժանորդք ստակ կը վատենն անձնական մենամարտութեան հանդիսատես լինելու համար. երկրորդ. որ բնաւ ներելի չէ, լրագրութիւնը մուտք կը դնէ ընտանեկան խնդիրներու մէջ, որ միայն կը սահմանափակուի ընտանեաց միջեւ. և այդպիսի խնդիրներն որ երբեք հանելի չէ, նոյն ընտանեաց շեմէն դուրս ելլելու՝ հասարակաց առջեւ պարզուելու, հրաւիրելով ընթերցողաց պարսաւն կամ արգահատանքն, գոթն կամ կելիծն. ինչո՞ւ հասարակութիւնը դատախազ կոչուի այդ ընտանեկան երկպառակութեան և ցաւալի օճաւ մը ներս, միթէ հասարակութիւնը կարող է ընտանեկան (թէեւ լինի նա զրական ընտանիք մը) ներքին ամէն պատճառներն ըմբռնել, և քառայնմ հայտարարի պաշտօն կատարել, կամ կռակակցութեան դիմել: Լրագրութեան նիւթ կը պահի՞ր յաշկուտ, քննելու, ուղղելու, առաջնորդելու: Մի քիչ դուրս ելլենք կուսակցական և անձնական խնդիրներէն. քննենք հայ լրագրական ուղղութիւնը, մեր զրականներուն և հեղինակներուն ներկայ կացութիւնը. վեր հանենք ցոյց տանք հասարակութեան այն ամէն ժամանակակից դիրչներն, որոնց վրայ մամուլապատ ցուրտ քարը կը հանգչի մոռացութեան տալով անոնց զրական և հասարակական օգուտն: Գրենք ինչ որ պէտք է և օգտակար:

Հ. Ս. ՆՐԵՄ.

ԲԱՂԱԲԱՆԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՁԻՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ԵՐԱԿ պատմութիւն մը, պատերազմ մը և կամ արկած մը այնքան միջին և հակառակընդդէմ լուրերով յերեւան եկած չէր, որքան Ձինաստանի մէջ տարիէ մը ի վեր ազեաալի ծառահարած: Այն օրէն յորում հեռագիրը ցանաւցին Բաքուներէ եւրոպացաց ղէմ յաղուում, որքան հարիւրաւոր լուրեր իբրեւ ճշմարիտ հաստատուեցան, ջրուեցան.

և վերջապէս ի սպառ մոռցուեցան: Մերթ կայսրն էր որ կը թունաւորուէր կամ կը սպաննուէր խորհրդաւոր երեսօլթներով, մերթ կայսրուն ինչ պաշտօնանկ կ'ըլլար: Ապա՝ Եւրոպիոյ ճամբուն ղեռնպնէ կը սպաննուէին շարաւար մահերով. բոլոր Եւրոպա քաղէ կ'ելլէր և բանակներ կը հասցնէր արգաց իրաւանց ղէմ այդ եղած սպաննութեանց վրէժը խնդրելու, և այս լուրը ամբիներով իբր ճշմարտութիւն մը կ'ընթանար: ապա՝ տարակոյտ, և վերջը ոչ ոք միտով կ'ուզէր ընդունիլ այդ տարակոյտն: Եւ օակայն վերջապէս կը ճանչցուին այդ տաղանայներն ստուծութիւնք, կը հնարուին նոր ուրիշ լուրեր կայսերական արքունեաց սպանման, փակաւորեան կամ բնակարանի նկատմամբ, և տակաւին ամէն օր կը շարունակուին նորանոր տեղեկութիւնք, որոց ստուգութիւնը չ'ի արդեօք մեզ կ'երաշխաւորէ: Արդեօք այս ամէն հնարաւորութեանց մէջ չկար Եւրոպիոյ պատմութեանց ոմանց մատը: Արդեօք կ'ուզէ՞ Եւրոպա որ Ձինաստան խաշաղի և հանգարտի: Այո պետութիւններն անոնք՝ որոնք կը փոփաքէին անուղղակի օգուտի, կը ցաւին մեծապէս որ հարաւատ հիւանդին զուգոր շատ բժիշկներ միաբան թափեցան, և այդ պատճառաւ ամէն հնարք կը մտածուի զոնեայ այդ բժիշկներէն զոման ճամբայ ղնելու: Առ այս թերեւս ամենէն աւելի շահադէտք կ'ուզեն օրինակ տալ, որպէսզի՝ ապա առանձին դառնան և կամ հրաւիրուին:

Թողլով ժամանակին պարզելու և յատակելու այս ամէն միութիւնքը և ժխորքը, Ձինական ժողովրդեան ներկայ ուռոյն իբր նմոյշ մը հրատարակենք իտալական նշանաւոր լրագրի մը (Քորրիէրէ տէլլա ռէթա) սեպհական թղթակցին մէջ նուաճը, որ կը խօսի մասնաւորապէս իտալական քարոզութեան աներուներուն վերայ: Խնդն քարոզիչք որոնք լուելեայն բերդ զհոգութիւնք կ'ընեն, տարիներէ ի վեր առանց շահդիտութեան, քրիստոնէական կրօնից հետ կը ծաւալէին ի Ձինաստան նաեւ քաղաքակրթութիւնը, և օակայն եւրոպական տղացայ առանձին շահեր եկան խռովելու և աւրդելու իրենց ոչ միայն արեական զործը այլ և պատճառ ըլլալու մահուան թէ իրենց և թէ բնիկ անմեղ հետեւողաց:

ՁԻՆԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՑ ԴԵՊՊԵՐԵՆ

Ամէն օր նոր սոսկմունք հինքրուն վրայ կ'աւելան: Այն սարսափելի ատելութեան մոլե.

աւանդութեան և անպիտանութեան փոթորիկը որ պայթեցաւ ի Ձինաստան, աշխարհի պատմութեան մէջ օրինակը չտեսնուող ուժգնութեամբ մը, այլ եւս չափ ու սահման չի ճանչնար, և որոշմամբ որ կը յառաջէ դէպ ի հիւսիս և դէպ ի հարաւ, քանդելով այն ամենը որ օտար է:

Հոս, այս երկնքին տակ քամին զերթէ երեւք չի փեր. իսկ երբ փչէ, անի « Գայի-Ֆուռ » ն է: Երկնքի անկանոնութիւններուն կը հանդիպին չինացի ժողովրդեան տարկանոնութիւնք: Նա անշարժ, ծառայ և գերի մնացած է տարիներէ ի վեր բռնակալներու խտրազանին, հարկահաններու ձեռքին տակ: Նա սովորութիւն ըրած է ատել լուռ մնալով: Երբ ոտքի կը կանգնի նա կոյր է և զազանական « Գայի-Ֆուռ » ի պէս նա անգուլթ է, կործանող, անարկու և անողորմելի:

Ձինաստան ատելութիւնը մի և նոյնն է թէ՛ դէպ ի ճերմակ վաճառականը և թէ՛ դէպ ի ճերմակ զինուորը. թէ՛ դէպ ի այն որ զայն ծնած է, և թէ՛ դէպ ի այն որ իրեն օգնած է: Այստեղ կան շատ մը աղքատ և խնարհ մարդիկ ուրնք հոն դացած են ոչ թէ արեւապետելու և հարստանալու ծարաւով, այլ ապրելու համար աղքատ և խոնարհ, քարոզելով բարին, առաքնութիւնը և սէրը. անոնք այս ժողովրդեան հաղուստը կը հազնին, ու անոր լեզուով կը խօսին: Ասոնք միտինարներ են: Այս խելք ճահնայք կայսրութեան ներսը կորստուած ըլլալով, որով և անտեղեակ հանդիպած արկածներուն ու վտանգներուն, յանկարծակի փոթորիկէն բռնուեցան և ամենէ աւելի զհերքերնք հայթհայթեցին: Այդ զհերքէն շատերը իտալացիներ են: Հարաւային « Հու-Նան » ի կաթողիկէ միտինարութիւնք քանդուեցան. քանի մը քահանայք չարչարանքներու տակ սեռան, ուրիշներ իրենց կեանքը հիւսնալիքներ պարունակող փախուսանքներու կը պարտին:

Այս փախտական միտինարներէն չորսը այժմ Հոնկ-Պոնկ կը գտնուին: Երէկ մեր համակրելի և գործունեայ հիւպատին, ասպետ « Բլոքիւլլի » ի գրասենեակը կը գտնուէի, երբ տարօրինակ չինացի մը ներս մտաւ խոնարհ կերպով մը: Գլխուն կէտը ածիրուած էր. մետաքէն ժապաւնեով մը կապուած մազերուն պէջը կը աստանէր ծոծրակէն ի վար. չինական կլոր ակնոցներ զրած էր. եղբունքի գոյնով մետաքէն երկայն զգեստ մը հագած էր, որոյ տակէն դուրս կը ցատքէին իրեն նշանակական թաղեայ յատակով կոշիկները: Բայց իր երեսին գոյնով, մազերուն բարակութեամբը և

աչքերուն ու քիւն ձեռովը բռն եւրոպացիի մը կը նմանէր: Նա մեզ յայտնեց իր ով ԸԼԱՄԸ. ասի չորս փախտական միտինարներէն մին, հայր Ճերէմիայ Բետրոնին էր « Քրեմո » նայ » նէն:

Ահա այս կերպ դիպուածով, իմ յատուկ քարտուկարս ինձ ներկայացուց այն զուհերէն միւսէն, և որով ինձ միջոցը հայթհայթեց լուսայ ճառագայթի մը ստանալու այն զարդանախորհուրդ ու սարսափելի արկածներուն վրայօք՝ որոնք կ'սհին, կը զարգանան այն դժուար խորը, որ սակայն Երկնային քաղաք կը կոչուի:

Գացի միւս չորս կրօնաւորները գտնալու: Անոնց պարզ պատմութիւնները ամենարտասույց հանգամանքներ կը պարունակեն: Ամենատարագէտ վէպ մը՝ ստեղծ ինքնին ճշմարտութիւն մը է. և ասի զխաւորաբար Ձինաստանի մէջ:

Հարաւային « Հու-Նան » ը Զինաստանի ամենաբարեբեր և ամենաքեղեցիկ զաւանդերէն մին է, ուր՝ երկիրը յառաջ կը բերէ մեծապիս քանակութեամբ... բրինձ, ամենաքեղեցիկ վուշ և կանեփ: Հին առատ է նաեւ հանաքային ածուխը: Առէպ անդունդներէ կը տեսնուին գետնափոյլ երակներ. որոց մարդ ձեռք չի զայցներ: Լիւռները մետաղներով և մանաւորապէս կ'առաքնով լեցուն են, մինչեւ այն աստիճան, որ երեքմի, երբ արեւուն ճառագայթները ժայռերը կը լուսաւորեն մետաղային ցուլացման պատճառաւ: անոնց վրայ նային կարելի չ'ըլլար: Սակայն փոստն որ այս քեղեցիկ երկիրը անգուլթ և կիսավայրելի ժողովրդեան մը հայրենիքն է: Զիսու-Սու, « Հէն-Շէ-Ֆու » ի հիւսիսային և « Եսան-ցէ » ի հարաւային կողմը — միտինարներու կեդրոնը — հակաստաբական զգալուն կրակարանն է:

« Հէն-Շէ-Ֆու » ի մէջ կը գտնուէր եպիսկոպոսարանը, զոր հիմնած էր զերապայտառ Անդունիս Փանդոպադի, « Գրեմի » նէն: Եպիսկոպոսարանին մօտ կային, հոյակապ եկեղեցի մը, որքանոց մը ուր կը կենային ութնէն մինչեւ տասնեւութ տարեկան 300 աղքատ աղջիկներ — կանաչ բլուրի մը զագաթը մաքուր լինէր աղիւսով շինուած մեծ և սիրուն տուն մը. որոյ համար գրեթէ կէս միլիոն ֆրանք ծախեցած էր — և զարմանոց մը ծեր աղքատներուն համար: Եպիսկոպոսարանէն կէս « լի » հեռուն (մէկ « լի » ն 400 մետր է) կ'երբանոցի մը մէջ կային շատ մը երիտասարդ հիւրիկներ: Իրարմէ

տարբեր հեռաւորութեան վրայ դաւաւին մէջ
ցրուած էին ժողովրդապետական եկեղեցիները
միմիմաններու ընտանութիւններով և ուրիշ
դարմանոցներ ու որդանոցներ: Ամբողջ քրիս-
տոնեայները գրեթէ 8000 հոգի էին: Միտո-
նարութիւնը հիմնուած էր 1846ին: Երկու ժա-
մուան մէջ աւերեցան կէտ դարու համապաղ-
րեայ աշխատութիւնը: Բայց կարգաւ շարու-
նակներ:

Միտոնարութեան պատմութեան մէջ փոքր
և առանց ծանր հետեւանքի յուզմունքներ կան
արձանագրելիք: Այն խեղճ կրօնաւորները բո-
լորովին խաւարին մէջ կ'ապրէին, և անտե-
ղեակ էին թէ ինչն կ'անցնին կայսրութեան
հիւսիսային կողմը. ահա այս պատճառաւ
չմտածեցին պատառապարտել, և ոչ իսկ մանա-
րեններէն պաշտպանութիւն հայցել — բան մը
որ թերեւս անօգուտ ըլլար:

Յուլիոսի շորտին յանկարծուած տարափելի
յարակալումը սկսած քննարկով, տեղերով, լախ-
տերով և քարէկէթով գինուած խառնիճաշանճ
մը պատեց եպիսկոպոսարանը:

Եպիսկոպոսը և իր քարտուղարը Հայր Ռիո-
զեփիկ կամպերո, զացեր էին հոգեւական այ-
ցելութիւններ ընելու: Եպիսկոպոսարան մէջ
մնացեր էին միայն փոխընթեր, Հայր Քուրիմո
Հէնֆիլին և Հայր Չէզիտիո «Քոսոս»էն:

Ամբիւր բուր ելքերը կը բռնէր գծադրե-
րուն փախստոր արդիւնքը համար: Քիչ վերջ
ամբողջ պատուհանները լարդուբուրդ եղան
սոսկալի քարկոծումով մը, զոնները կտոր կտոր
եղած գետին զլորեցան, և ամբիւր ունալով
ներս խռածց: Հայր Քուրիմոն և Հայր Չէզիտիո
յուսուեց փախուած մը փորակեցին: Գոնեքը
տեղիք տուած միջոցին յառաջ եկած խառ-
նաշփոթութենէն օգտուելով պատուհանէ մը
զուրո նետուեցան և սկսան վազել բլուրն ի
վար: Բայց մէկէն յայտնուեցան և քարերու
կարկուտ մը մաղրակեցաւ անոնց զլուռն: Փո-
խերեցը զլուռն ծանր կերպով վիրաւորուելով
հանդերձ՝ շարունակեց վազել — գետինը արիւ-
նետելով — և վերջապէս փախստեան տեղ մը
գտաւ քրիստոնեայ լինացիներու տան մը մէջ:
«Պոսոս» ի Հայր «Չէզիտիո»ն որունքներէն
վիրաւորուելով ինչպէս և քարկոծուեցաւ...
Բայց քոսկալի տանջանքը զեռ իր զագաթնա-
կեւոր չէր հասած: Այս վայրէտի գաղաններուն
համար քարկոծումը խիստ քիչ էր: Անոնք եկե-
ղեցիէն դուրս հանած կահկարասիներով չի-

նած խորոյկին կրակ տուին և մարտիրոսը
մէջը ձգեցին ողջ ողջ:

Ապա եպիսկոպոսարանը և եկեղեցին յարդով
լեցուցին ու քարէկէթով թրջելով այրեցին, մա-
նաւոր գործիքով մը պատերը մինչեւ հիմերը
քանդեցին: Յետոյ այդ հիւնքներ իրենց կատա-
ղութիւնը դարձուցին դէպ ի իրենց ցեղի խեղ-
ճերուն, որոց միմեանք յանաւ Քրիստոսոֆ
ոլորմութիւն և խաղաղութիւն ընծայած էին:
Յարձակեցան նաեւ որդանոցին վրայ և մա-
ղուս զրիւլ առաջ չերթար նկարադրելու այն
ահագղու տեսարանները որ անոր հետեւեցին:
Խեղճ ապատանաւորներու ամենափոքր աղիւկ-
ները միայն երկանիկ գտնուեցան, զանոնք մի
և նոյն պահուէ ծախու հանեցին հատը ութը
Քրիստոս: Մեծ և սիրուն տունը այրեցին և
կործանեցին: Գարմանոցին մէջ պահուած խեղճ
պատաները լաւ մը խարաղանեցին, տեղերով
ծծեցին և շարժարեցին հազար ու մի կերպե-
րով: Քանդեցին նաեւ աղքատանոցը:

Աւերումի շուայտանք կէտ գիշերէն վերջն
իսկ զեռ կը տեսէին և բոցութեան ու զիշորային
հանդարտութեան մէջ բոցերը և սեւ ծուխը
դէպ ի վեր կը բարձրանային ամենուն իմա-
ցնելու համար թէ անգլոսութիւնը և նշաւակաւ-
թիւնը անգամ մը եւս կը թաշմանակէին:

Արծառնի մոխրանութիւնը իր կատարեալ կա-
տաղութեան մէջ էր ամէն կողմ: Զորս օր վեր-
ջը, եպիսկոպոսը՝ Հայր Ճիւզեփիէի հետ հո-
վուական այցելութենէն դառնալով ամէն ե-
ղածներուն կը տեղեկանայ, ու դարձեալ կ'ուզէ
դառնալ ի Հէն-չէ-Քոս:

Նա մանտարէնը իր անկեղծ բարեկամը կը
կարծէր, և հաւատք ունէր անոր վրայ: Նա
վստահ էր որ անի չլիտի զլանայ օգնութիւն
կարկառելու իրեն: Բոլորովին հակառակը տե-
ղի ունեցաւ, մանտարէնին հրամանաւ արհես-
արուս անձերու ամբոխ մը անոնց զեմ ելաւ:

Մարդասպանները ճաքուն մէկ կողմը պա-
հուրեցան և սպասեցին որ երկու խեղճները
մօտանան մինչեւ այն տեղ, ուր զեռ կը ծխէին
կործանած եկեղեցւոյ մօտիկները: Հոն վրա
չին յարձակեցան: Մարտիրոսները ծնրաղե-
ցին առ Աստուած աղօթելու: Անոնց զգեստ-
ները հանեցին և զանոնք լաւ մը կ'ապրեցին:
Ապա՝ անոնց խղճով մարմնոյն վրայ լինական
ամբողջ անգլոսութիւնները թափեցին: Անոնց
աչքերը ծակ ծակ բլրին բարակ շեղբերով: Ան-
կարելի է նկարագրել մարդասպաններու կա-
տաղութեան մինչեւ որ կէտը հասնելը:

Հայր ձեռագրեփէ, երեսուն տարուան զեղին և նիհար երիտասարդը երկու ժամ անպատմեւ լի չարարանքներ քաշելէ վերջ ղադրեր էր ապրելէ։ Բայց եպիսկոպոսը, յիսուն տարուան կորովի անձ մը, չորս ժամի չափ ստիպուեցաւ մարտիրոսութեան քայլել, նա մինչեւ վերջին վայրկեանը խելով չկորսնցուց, նա միշտ մահուան համար կ'աղթէր։ Ձանի յապակեցին, զանի սրի վրայ անցուցին, բայց զգախորը դեռ կ'աղչէր։

Քանի մը բարեպաշտ և քրիստոնեայ չինացիներ անողուտ տեղ փնտոցին անոնց մարմինները։ Մարդասպանները ըստ իրենց հաւատքին, մարմինները կտոր կտոր ըրեր էին և կտորները կորսնցուցած էին, ուզելով յատկանշական տանիւնքներու մասնէի իրենց զոհերուն հոգիները։

Այս սոսկալի տեսարանները տեղի ունեցած միջոցին շատ մը ժողովրդապետութեան մէջ եղած միտիւնարները փախուստ կը փորձէին։ Փախուստներ՝ զորոնք ի զուրիս հաներու համար ստիպուած էին մահը բերաններն առած հազարաւոր «լի» անցնել թշնամիներու մէջէն, մէշո ծպտարի, հազար ու մէկ փորձանքներ անցնելով, գիշեր և ցորեկ քաղելով։

Բնազրին համաձայն հոս կը զենձ չորս միտիւնարներուն ինձ պատմածները վարը՝ այն ժանտաթիկներուն և արմաւենիներուն ստուերաց ներքեւը, զորոնք «Հանկ-Գանկ» յի մէջ իրենց բնակավայր ընտրած են։

— — —

— Ես եպիսկոպոսարանէն քսան «լի» հեռուն կը կենայի — ըսաւ ինձ Հայր ձերեմիս Բեարտին «Քրեմոնայ»էն — աղուար տուն մը ունէի և սիրուն եկեղեցի մը։ Ձեռքես տակ կային վեց հարիւր քրիստոնեայներ։

Բանի մը վրայ չէի կապկածեր, երբ յուշիս չարսին գիշերը տեսայ՝ որ քանի մը քրիստոնեայ շինացիներ փութերեցը կ'ընէին շինուած նոտարանի մը վրայ դրած, և զայն ուտերնուն վրայ առած զեպ ի ինձ կը բերէին։ Նշմարեցի շարեակը թէ փախանդիքն զլիսէն արեւելք դետի պէս կը փշար։ Մի և նոյն պահուն կըրեանցին շինացի աշակերտներէն քանի մը հոգի վաղերով ինձ եկան հարցուցին լատիններէն լեզուով։ «*pater, quid facendum?*» Հայր ինչ ընենք։ — Հեռուն «Հէն-Հէ-Փու» յի կրակէն ծխոյ սիւնար վեր կը բարձրանային։ Հարցումը այդ վայրկեանին ինձ տարօրինակ երեւցաւ։ Փախէք դաւակներս, ըսի, այն սարսափահար

աղոց, որոնք ըսածս մէյ մ'ալ կրկնել չտունին ինձ։ Փոխերեցը նուազած ձայնով մը պատմեց ինձ հանդիպած զեպերը, խաղաղ գիշերուան մէջ կը տեսնուէր կրակին շողումը։

Վերաւորեալը ասկէլ տուի քրիստոնեայ տան մը մէջ — անկէ ցայտմ լուր չեմ ստացեր — և յետոյ քանի մը քրիստոնեայներու օգնութեամբ աղքատի զգեստներ հագայ, և անոնցմէ չորսին և իմ մէկ երիտասարդ ծառայիս հետ կ'ես գիշերին — ամենեղեցիկի գիշեր մըն էր — դացինը մինչեւ Հէն-Հէ-Փու, յուսալով որ աւերումը ամբողջովին եղած չ'ըլլայ, ու թրեւս կարելի ըլլայ ազատել քանի մը սրբազան իրեր, կարելի ըլլայ դանալ և թաղել մեր եղբոր «Փուսո» յի «Ձեղեթի» յին մարմինը։ Բոցերը զայն լափեր ու փոշի զարձուցրեր էին։

Հասնելով եպիսկոպոսարանին քովը, տեսաւք որ քանի մը շինացիներ, կողպաւորու բան մը զստալու նպատակաւ, թղթէ լապտերներով աւերակներուն մէջ կը պտըտէին։ Ահա այս կերպ ականատես եղայ սարսափելի օրուան մէջ հանդիպած սոսկալի զեպերուն, և իմացայ քիչ յետոյ որ քրիստոնեայներու տունները և իմ ժողովրդապետութեան եկեղեցին ալ պիտի քանդուին եղբայ ծառայարհ զորի չորս քրիստոնեայները, և իմայն իմ երիտասարդ չինացի ծառայիս հետ ծառերու մէջ կորուսած փոքրիկ լեռան մը վրայ ելայ, ուրկէ կարելի էր լրտեսել տունէն։ Գիշերը հոն անցուցի, զոգդղալով ամէն անգամ որ աղմուկ մը կը լսէի։ Առաւօտեան զէմ ժամը տանեմ մէկի մօտերը ձորին քովերէն լեռքի կատաղի աղաւակներ։ Իրահար ամբոխ մը յարձկեցաւ իմ տան և իմ եկեղեցիի վրայ։ Քանի մը նախադատութեան թիւններ կը հասկնային։ Անոնք զիս կը փնտռէին։

— — —

Քիչ վերջ ծիպոյ ահագին սիւներ պատեր էին իմ տունէ։ Կրակը սկսած էր իմ սենեակէն։ Իմ աչքերուս առջեւ կը քանդէին այն տեղունքը ուր այնչափ ժամանակ ապրած էի, ուր այնչափ յիշատակներ ունէի։ Գիրքերս, զրութիւններս, յիշատակարանս, դիւանս, ամբողջը միասին հրոյ ճարակ կ'ըլլային, և մուխը վեր կը բարձրանար անշարժ, հեղձուցիչ, սեւ զլանաձեւ գծերով, ինչպէս Հէն-Հէ-Փու՝ հոս ալ քակեցին պատերը։ Ապա՝ դեռ աւելի բարձր աղմուկ մը սկսաւ, և ուրիշ շատ մը ծխոյ սիւներ երեւցան հոս, հոն։ Կը կործանուէին տան երես քրիստոնեայներուն տուները, բայց անոնք զէմ կը զնէին, Քրիստոնեայները արեւաբար պաշտպանեցին իրենք զիրենք։

Երեկոյեան՝ խորածանկութեամբ քրիստոնեայ տուն մը զացի, ուր ընդունելութիւն զտայ, Բայց կռակաշունեան մին զիս տեսաւ, և ահա վաթսուներեք տարի վայրենի զազաններ ներս խուժեցին: Երբ անոնք մէկ կողմէն ներս կը մտնային, հինչ այն վայրկեանին որ քիչ էր մնացած խելք կորսնցուներ, փոքր դուռ մը նշարեցի տան հակառակ կողմը որ կռակի վրայ բաց էր: Դռան շեմին վրայ երկու մեծ խողեր պռակեր էին: Ես արագաբար անոնց վրայէն ցատեցի և ծառային հետ մթութեան մէջ սկսայ շտապել շէպի տուն, ջերմալերմ շնորհակալ ըլլալով Աստուծոյ որ ինձ փախչելու ճանապարհ մատնացոյց ըրաւ: Ոչ մէկը ետեւէս կը վազէր:

Վազելով՝ հինչ կամ վեց «լի» տեղ կտրեցինք, բայց այս կերպ փախուսաւ անկարելի էր: Ծառան զրկեցի տղջատ պառաւ կնկան մը որ մեզ հանի իր կողիացած խրճիթին մէջ ընդունիլ: Պառաւը հաւանցեալ տեղ մը պահել զիս: Զինական մէն մի տան մէջ մտնողը տարուան բրինձի պաշարը սնտուկի մը մէջ կը լեցնեն, և խոտուռութենէ պաշտպանելու համար բարձրը տախտակներու վրայ կը դնեն: Արդ բարի պառաւը զիս այդ սնտուկին մէջ պահէր: Ծառան առ զարձակ այս լուրերը քրիստոնեայներուն իմացնելու և անոնց փախուստը կազմակերպելու համար: Վեց որ այդ սնտուկին մէջ անցուցի, կէս մարմնովս բրինձին մէջ խած:

Ուշադրութեան արժանի է առ թէ պառաւը քրիստոնեայ չէր: Նա իմ վրաս մեծ գուրջըցուց: Ամէն օր սանդուխներէ վեր կ'ելար, սնտուկը կը բանար, և առողջութիւնս կը հարջներ: Գիշերը քանի մը վայրկեանուան համար, այն ալ եթէ ման անը տեղ խաղաղութիւն կը տրեր, զուրս կ'ելլայի սնտուկէն: Չեմ գիտեր թէ արդեօք այս կերպ զուրս ելլալէն էր, թէ ոչ ուրիշ պատճառաւ մը որ մէջտեղ ելաւ իմ ներկայութիւնս այս տան մէջ, և օր մը հեթանոսները եկան զիս առնելու:

Բարի կ'ընէր զանոնք ին խաւրեց համազելով որ իր տան մէջ մարդ չկար: Բայց հեթանոսները ամէն օր նորէն կու գային: Այս ժամերուն պառաւը օձ կը կտրէր, ուժով մը պռաւալով՝ կ'անիծէր զանոնք: «Անցէ՛ք կորսուեցէ՛ք» — կ'աղաղակէր — «Ինչու տեղ զրեր էք զիս»: «Կարո՞ղ եմ ես տանս մէջ «եանգիչ»ներ պահել, եւրոպացի սատանայներու ձագեր»: Անոնք կը փախչէին և պառաւը սանդուխներէն վեր ելլալով ինձմէ ներդաւթիւն կը խընդէր զիս «եանգիչ»: Կոչելուն համար: Այգ

մէն մի այցելութեան իմ կեանքս վտանգի մէջ առկախելով էր:

Վեցերորդ երեկոյին քանի մը քրիստոնեայներ եկան ինձ առնելու: Չեղ թերեւս տարօրինակ երեւայ, պառաւը զիս թողնելու պահուն սկսաւ լալ: Ճամբայ ելանք դէպի Եանդան, «Եանդան» ի կողմը: Ես աղքատ զիւղացիի մը զգեստով էի, կ'ոնձնէ զխաբկի մը ունէի, և բալիկ կը քալէի, ու ամբողջապէս աղտոտ, որպէս զի մօրս ճերմակութիւնը կարեւոր ծածկել: Ամէն օր այն բարի հաւատացեալները մօրուքս խնամքով կ'ածիլէին, վառն զի մօրուքը եւրոպական յատկանիշ մըն է, և զեմքս «մայհա» ի ձէթով կ'իւղոտէին, զեղին ձէթ մը որ կաշին կը ներկեն: Երեք օրուան և մէկ գիշերուան մէջ երեք հարիւր «լի» տեղ կտրեցինք: Եանդան քրիստոնեայ տան մը մէջ պահուցեցայ մինչեւ որ ինձ ընկերող հաւատացեալները զացին: Ինչեւ-ի-հի երթալու համար նաւակ մը վարձեցին, ուր անդիական մաքսատուն մը կայ: Բայց իմ սարսափս չէր փարատէր:

Զինական ղետերուն մէջ նաւակները երեկոյեան զէմ կանգ կ'առնեն, արշալոյսին վերջուտին մեկնելու համար: Առաջին գիշեր չինական անկներուն զինուորներով լի հարկերաւոր մեծիկ նաւակներու հանդիպեցանք որոնք շէպի Տիւրքիս կը մեկնէին: Նաւավարս անոնց մօտ երկաթ ձգեց: Զինուորները ծխափողուն համար մեզմէ կրակ խնդրեալու կու զային: Սեր քովը կանգ կ'առնէին, ինձմէ քալ մը անդին կը նստէին, ես իմ բուրջներուս մէջ ծածկուած քնանալ կը կեդծէի:

Բարեաղջարար նպատակաւ քամի մը ելլալով երկու օրուան մէջ վեց հարիւր «լի» կտրեցինք, և այսպէս զերծ ո՛ր է վտանգէ հասանք: Ինչեւ-ի-հի, ուր անգլիացիները ինձ զգեստներ հոգացին և ճանապարհի անձ հայթհայթեցին: Ինչեւ Եանդան և անկէ հոս զալու համար:

Առ «Սան Երամ» ի «Սիեֆան—Սեթթէ» ի պատմածն է:

— Ես Նան-Շան էի, եպիսկոպոսարանէն տասը «լի» հեռուն. ինձ կը հպատակէին եօթը հարիւր քրիստոնեայներ:

Յուլիս չորսին ճաշու միջոցին, քանի մը քրիստոնեայներ եկան ինձ պատմելին եպիսկոպոստանս մէջ հանդիպածները: Մէկէն եկեղեցին վազեցի սրբազան նշխարները ճաշու

կեցի. յետոյ քաղաքը քել ճանհնարուս և չի-
նարէն քել զիտանարուս համար՝ փախչելու
որոտ չըրի — Նանն-Շան կը դառնուէի վեց ա-
միսէ ի վեր — վախճանիս կը սպասուէ՝ երբ
հաւատացեալներէն ոճանք եկան և տարին զիս
կէս մը ծածկուած տուն մը, ուր միայն պա-
ռաւ մը կը բնակէր: Բայց տեղեկանալով որ
հրձիգները քել վերը Նանն-Շան պիտի գային,
չուտով հոնկէ եկանք, գետեղը իջանք ու հոն
ստուխով լեցուն նաւակի մը մէջ պահուեալ
ցայ: Գիշերը իմացայ կործանուեալներու ու ջար-
դերու զոյժը: Թէ եկեղեցիս և թէ տունն ան-
հետացան, և ես ստուխէ անկողինիս խորէն կը
լսէի կռակաշտներուն յաղթանակի ունալու
ձայները:

Վիճակս ամենափառնաւոր էր: Երեք օր
վերջ, կէս զիշերուան մօտ, քանի մը քրիստո-
նեայներ եկան դարձեալ զիս գտան և համա-
զեցին զիս մուրացկանի զգեստներ հագած փախ-
չիլ մինչև Դէի-քուսան-քուս՝ որ մեզմէ քառա-
տուն և վեց լի հեռաւորութեան մը վրայ կը
դնուեալ: Հազիւ թէ հասած էինք յոս, լեռան
վրայ ուր կանգնած է Դէի-քուսան-քուս, երկու
կռակաշտ ընտանիքներ զիս ճանչցան: Վերտաին
փախուստ մը ամենակարեւոր դատուեցաւ:
Երկու օր տան մը վերնաբարկին մէջ զոցուած
մնացի, մինչև որ իմիններս ամէն ինչ պա-
տարանեցին: Այն զիշերին ճամբայ ելանք: Կը
կաթկթէր. ամենամթին զիշեր մըն էր: Իջանք
ճանապարհին վրայ, լեռան ստորտը: Հոս դէմ
եկաւ ինձ համար պատրաստուած դագաղը:

Ձինական աւելորդապաշտութեանց համա-
ձայն տունէն հեռու մեռնողի մը հոգին յա-
ւիտենական տանջանայ ենթակայ կ'ըլլայ. այս
պատճառաւ Ձինաստանի մէջ ընդհանրացած
օռդոյթի մը եղած է մեռեալը իր ճննալալարը
փոխարկելը. թէպէտ և երբեմն վախճանալը
իր տունէն շատ հեռու գտնուի, և հարկ ըլլայ
զայն կայսրութեան մէջ ծայրէն միւսը տանել:
Ասոր համար մասնաւոր ընկերութիւններ հիմ-
նուած են, որոնք իրենց զրամաղուելը միմայն
մեռեալ ընկերոյ մարմինը իր ճննալալարը փո-
խարկելու կը ծառայեցնեն: Ձինական ճամբայ-
ներէն, հնդկական նստարանի մը պէս, ուսե-
րուն վրայ տարուած դագաղը, ամենափոքր
կաթակ մը իսկ դժուար էր որ յարուցանէր:

Իմ դագաղը բամբուջի կաշմուած և քուր-
ջերով ծածկուած Տասը հոգի ուղեկից ունէի:
Այս անտակին մէջ եօթ օր սարեցայ: Գիշերը
ուշ տառնալ խեղճուկ պանդուկ մը իջեալնիւմ,
ուղեկիցներէս երկու հոգի առաջէն կ'երթային

« Հոգեվարքի » մը համար փոխաթ մը պատրաս-
տելու: Այսպէս ինեական պանդուկներու մէջ
որորդ մթնօրէնէն պաշտպանուելով՝ օրուան
մէջ երկու ժամ հանգիստ կ'առնէի: Այս կերպ
ես մեռած էի օրուան մէջ, և զիշերը հոգե-
վարք կը դառնայի:

— — —

Սիէն — չու հասնելուս ուղեկիցներս ետ դար-
ձան և ես միմայն երկու քրիստոնեայներու
հետ մնացի, որոնք նաւակ մը վարձեցին տա-
սը տղարի: Քանզոն երթալու համար: Գիշե-
րը դագինք մասնք հոն: Նաւակը ողջ խողեր
տեղափոխելու կը ծառայէր և քստմնելի դար-
չահատեալ թիւն մը կը բուրէր: Եր մինչև իսկ
արդեւ կ'ըլլար ինձ ճնանալու:

Նաւավարը, ամենախորամանկ ինչացիի տի-
պար մը, մէկէն հասնալով որ ես փախստա-
կան եւրոպացիի մը եմ, կամ ինձ տաք,
ըսաւ, կրկին՝ և կ'ամ ձեզ հիմա դուրս կը հա-
նեմ: Վճարեցինք տասը տղար դեռ, Հետեւեալ
օրը տաքը տղար դեռ ուղեց՝ զոր ստացաւ:
Երրորդ օրը միեւնոյնը կրկին, վերջապէս այն-
պէս եղաւ որ չորրորդ օրը ես իրեն վճարած
էի յիշուած ու վեց տղար: Բայց իր պահան-
ջութեանը չէի դադարէ: Չորրորդ օրը նա ձեռք
առնելով վերտաին իր փաստերը՝ թէ մեծ վե-
տանդի ենթակայ պիտի ըլլայ, երեք հարիւր
արծաթ օննա դեռ խնդրեց ճանապարհը շա-
րունակելու համար: Ես քով չունեի և իրեն
ըի. « Փանգա » ի մէջ հարուստ վաճառական
եղբայր մ'ունիմ, հոն հասնելուս պէս անոր
վճարել կու տամ: Երբ որ հասանք ես մէկէն
զաղդիական եպիսկոպոստան գրեցի որ նա-
ւավարին բանտարկեալը դարձեր եմ: Գաղղիա-
ցի երիտասարդ քահանայ մը եկաւ զիս առնե-
լու և մարդուն ալ ըսաւ. թէ Վերտաին դայ որ
պիտի վճարէք: Անոր ընկերութեան մը հետեւեց
եպիսկոպոստարան: Այլ ազատ էի ու և վառնդի:

Եպիսկոպոստ արարկուսանաց մէջ էր թէ
արեգեք պէտք է վճարել թէ ոչ երեք հարիւր
արծաթ օննան: Նա որոշեց վերջ ի վերջոյ զոր-
ծը յանձնել զաղղիացի հիւպատին և մեզ անոր
խաւրքի: Նաւավարը կարծեցով միշտ թէ վա-
ճառական եղբայր կ'երթայինք, մեզ կը հետե-
ւէր անվեհեր կերպով: Գաղղիացի հիւպատոսը
վճեց որ վճարուի նա բամբուջի յիշուած հա-
րուածով, վճիռը կատարուեցաւ:

Բայց հայր Սթեֆանոս շատ չհասնեցաւ այս
կերպին. այն քանի մը հարուստները՝ կարեղի
է պատճառ ըլլան կ'ըսէր, քանի մը եւրոպա-
ցիներու մահուան:

*
* *

Բայց ամենազարմանալի փախուստը «Ուէճ-ճի» ի հայր «Միքելէ» ինը և «Սօլման» ի հայր Պօնափենդուրային է։

Ասոնք միեւնոյն գաւառին մէջ կը գտնուէին, իրարմէ զերթէ ութսուն և եպիսկոպոսարանէն երեք հարիւր ութսուն «լի» հեռու։

Յուլիս 9ին և 10ին «Հէն-լէ-Քու» է փախած քանի մը քրիստոնեայնեան կ'իմանան յուլիս չորսի տոգիւնները։ Հայր Պօնափենդուրայ կ'երթայ կը գտնայ զհայր «Միքելէ» ն՝ որ այս կերպ պատմեց ինչ իր ողբերգական ճանապարհորդութենէն։

— Քստմնելի եղելութեանց հաստատութեան լուրը տանելուս պէս, ձեռքիս տակ որբանոց մը, աղքատանոց մը և կղերանոց մը ունենալով, շտապեցի այն խեղճ աղաքը հոս հոն ցրուել, զանոնք հոստեղի քրիստոնեայ ընտանեաց յանձնելով և երիտասարդները իրենց տունները խաւերելով, ծածուկ տեղեր պահեցի որբազանն իրեղէնք և սուրբ հաղորդութեան նշխարները ճաշակեցի, որպէսզի հեթանոսներուն ձեռքը չիյնան։ Հետեւեալ առաւօտը պատարագէս վերջ, որ իմին եկեղեցիին մէջ վերջինը եղաւ, տունէս երեք հարիւր մերը հեռու քրիստոնեայ տնակ մը դացի և հոն ծառերուն մէջ պահուելով սկսայ դիտել։ Սպառնական շարժումը կը պահէր։

Երեկոյեան դէմ հասաւ հայր «Պօնափենդուր» ն՝ և քիչ վերջ իմացանք «Հէն-լէ-Քու» ի ջարդերը։ Որոշեցինք փախիլ, և մուրացկանի կերպարանքի մէջ մտնալով, քանի մը քրիստոնեայններ մէկտեղ առինք և մեկնեցանք զէպի հարաւ։ Քանի մը օր վերջ հաւատացեալներէն մին խաւերցի օր երթայ տեսնայ թէ ինչ պատահեցաւ վարդապետութեան մէջ, անոր հետ մանտարէնէն ալ նստմալ կը զրկեցի յուրում մը թախանձէի իր պաշտպանութիւնը զանց չ'ընել։ Քանի մը օրէն իննացին դարձաւ լուր բերելով թէ ամէն ինչ քարուքանդ եղեր է։

— — —

Ես իննացիին գալուստը սպասած միջոցիս հայր Պօնափենդուրա ապահովութեան համար իր ճանապարհը շարունակած էր։ Լիէն-Չիու 480 «լի» դէպ ի հարաւ մէկմէկու պիտի հանդիպէնք եղեր։

Ես ալ մեկնեցայ։ Երկիրը լեռնոտ էր և տեղ տեղ բուն բնիկներ կը բնակէին։ Այս ժո-

ղովուրդը Ձինաստանի ամենաառաջին բնակիչն է, բայց առաջատարութեանց ժամանակ հոնկէ վնասուելով ստիպուել է լեռներու մէջ պահուելու։ Շատ կէտերով կը զանազանուի իննացիին, երկի մարդը աւելի անծոյր է ու աւելի ուժով, և կինը աւելի աղուոր է։ Միակ ժողովուրդն է որ մերժեր է մագրեր պոչաձեւ ետունէն ձգել։ Բուն բնիկները մարդը մաշկերէն կը պահեն, և կը խողուն օր անոնք ուտենուն վրայ թափին։ Իրենց կիները բազմաթիւ ապարանջաններ և արծաթէ մանեակներ կը դնեն։ Բայց օակայն խորը քնեկով առնոք կիտավորեններ են. զորոնք մարդ համարձակ կերպիւ չէ կրցած ուսումնասիրել, վասնզի անոնք Ձինացիներէն ուելի կ'առնեն օտարաւ կանները։

Չորս օր անոնց լեռներուն մէջէն ճանապարհորդեցի, վախճալով միշտ որ անոնց սրտոյդի աչքերը ճանաչէին ով ըլլաւ։ Անդունդներուն մէջէն բացուած ճամբան՝ կ'անցնի իրենց խորհիթներուն, իրենց մարացորներն և լեռներուն եզրքներուն փաթիւնած գետնախնձորներուն դաշտերուն առջեւէն։ Բարեբախտաբար, քրիստոնեայն իննացիներուն խառնուելովս չի կրցան ճանչնալ թէ օտարաւ մ'եմ։

Աւթը օր, օրը վաթսուն «լի» կտրելով, հասայ Լիէն-Չիու։ Քաղաքէն դուրս հանդիպեցայ Հ. Պօնափենդուրային որ ճանապարհիս վրայ պահուեցած ինչ կը սպասէր։ Լիէն-Չիու մտնալուս կը յուսայինք ապաստութիւնիս ձեռք ձգելու մօտ ըլլալ։ Միեւն փոքր պանդոկի մը մէջ սպասեցինք, մինչեւ որ մեր հաւատացեալները գացին նստակ մը փնտրելու Քանդոն մեկնելու համար. ապա՝ դարձան զիս առին։ Հայր Պօնափենդուրա կառկածի տեղիքը շտալու հաւու համար վերջը պիտի դար։

Գետին քով հաննելուս՝ քրիստոնեայններէս միւսն մտեցայ, որը գացեր քաղաքը պարտեր էր լուր բերելու համար։ Նա բաղորդին հաւաքել էր, ինչ ըսաւ թէ ժողովուրդը յուսուած է եւրոպացիներուն դէմ, և հայր Պօնափենդուրայի քաղաքին մօտ ներկայուելիւնը իմանալով, կը փափաքի հոս ալ ջարդ մը ընել։

Նստակ մտնալու տեղը հաւաքին բաղմունքիւն մը գտայ, որ հոն խոնուած էր այն կէտին վերայ քիչ մը առաջ հասարակ ժողովրդեան մէջ ծագած մեծ կռիւի մը պատճառաւ։ Իմ ծպտեալ ըլլալուս վրայ վտտահացած մինչեւ նստակ յաւաքացայ։ Բայց ամբողջ զիս ճանչցաւ և իմ վրաս խուժեց բարձր աղաղակելով «Գա-հան-

չի՞մ», ծեծէ եւրպացիին — «սա—եան—քին» — սպաննէ ստտանան: Կռուփները դէպ ի ինձ կ'ուղղէին, և մոլեղին մարտնը մինչեւ նաւակին վրայ կ'ելար, որ ծանրութենէն քիչ էր մնացեր որ խրէր: Ամբոխի մը մոլեղին լինելը տարասկելի է: Բայց չինացի մարտիկ մոլեղնուծութեւնը զարհուրելի է: Կարելի չէ երեւակայել ոչ մի բան այնչափ աղել՝ որչափ չինացիի մը դէմքը, անի ըլլայ նաեւ ծայրուն. աւտելութենէ և զայրութէ վառուած չինական դէմք մը սոսկալի է: Այդ մարտիկն տեսքը միայն տանջանք մըն էր:

Բայտ չինական կանոնին, միադէմ ուժերու — ինչպէս մարտի մը՝ կամ յորդութեան մէջ գտնուող դիտի մը — զործած յանձնեցնելու պատասխանատուութիւնները շատ կ'ընդունեն: Եթէ ո՛ր ինչ գետն՝ քաղաք մը ողողէ, տարէնէ է որ կը պատժուի: Եթէ մարտն նաւակին մէջ մէկը սպաննէ, նաւակին տէրն է որ կը պատժուի: Ահա այս պատճառաւ նաւապարտ սկստաւ պաշտպանել զիս. նա եւ ինքն ամենամօտ եղողները և նաւակը քանի մը հարիւր մերը հեռացուց, առանց ի սկզբան զիս վնասելու:

Բացը հասնելուն, այժմ կորուսէ՛ ըսաւ: Պաշտպանի որ ինձ քաղաքէն դուրս ուրիշ տեղ մը կամ դէթ հակառակ կողմը զիս դուրս հանէ: Մերծեց: Այս պահուն խուժանը դարձեալ սկսաւ մտնելու գետեզրին: Ձեռքէս եկածը ըրի մարդը համոզելու համար որ զիս ազատէ: Ամէն բան անօգուտ եղաւ: Նա այժմ ըսնուծութիւն սկսաւ բանեցնել: Գուշակելով որ ամէն կռիւ ի գերեւ պիտի ելլայ ջուր նետուեցայ, որ մինչեւ մէջքս կը հասնէր: Մէկ ձեռքս մէջ սեղմեր էի երեսուն և վեց տուար, մարդը հարստութիւն: Անոնք ստակներս ձեռքէս առին, և զայն իրար մէջ բաժնեցին մեծ ապուկ մը յարուցանելով: Ես այդ խառնաշփոթութեան վայրկեանէն օգտուելով որչափ որ կարելի է արագօրէն դէպ ի հոսանքին երկայնութիւնը քաշելով հեռանալ ջանացի:

— — —

Բայց նպատակէն չեղիր քիչ տեսց: Սպասնական ժխոր մահուան աղաղակներ հանելով, դարձեալ վրաս յարձակեցաւ: Այդ ժամանակ նշմարեցի որ ճերմակ պեխերով և սպիտակ ու արածայր վերջացած մորուքով ծեր մը ինձ յառաջ կու գար: Նա ձեռքը ինձ ուղղեց և ըսաւ. — Եկուր, եկուր ինձ հետ. ես քեզ

մանտարէնին ատենը առաջնորդեմ արգարուծութիւն պահանջելու համար:

Վարանելով և անմտահան սնոր ձեռքը բռնեցի ու ըսի — Կը հետեւեմ քեզ: Նա ինձ, հոնկէ ոչ այնչափ հեռուն, միշտ գետեզրին, աղաւտ տեղ մը տարաւ, ուր սեւ, փոքր ու կորովելի տունք կային: Մէկ կողմէն գետը զարկածով կը հոսեր, միւս կողմը հին առանցքներէ, նաւակներու տախտակներէ, ծառերու ճիւղերէ շինուած խարոյկ մը կար: Կրակը որ ճիշդ այդ վայրկեանին տուած էին, աւրագաբար բոցեր կ'արձկէր: Կաղկանձող բազմութիւնը մեզ հետեւեցաւ, և մեր յուրիւ չըջանակ մը կազմեց: Գետեզրը ճիշդ ամփոթատրի մը ձեւը առած էր: Ամէն բան սեւ էր, ժողովուրդը խառնխուռն լեցուած էր: Հազար հոգի ինչ անոնք, տասը հազար չեմ գիտեր: Ինձ մարդը աշխարհ մը կ'երեւար:

Երբը զիս խաբէր էր: Ես դէպ ի տանջանք առաջնորդուած էի, քանի որ բազմութիւնը շարականի եղանակաւ կ'աղաղակէր: Բռնեցինք, Բռնեցինք, Բռնեցինք: Ի կրակ: Ի կրակ: Մահուան հետ դէմ առ դէմ էինք:

Ես չէի զգար այն ցաւը որ կ'երեւակայէի: Ինձ կը թուէր թէ կ'երազէի. սոսկալի ճնշման մը ենթակալ եղեր էի, և կը կարծէի որ վրաս ահագին ծանրութիւն ունեցող բեռ մը կրկնած են: Այն զիւհահար ու զարհուրելի բազմութիւնը, այն կրակը, այն մահուան աղաղակները չիւն շատ չիւն, ժամանակէն պարտկուած բաներու պէս կը յիշեմ:

Ինձ Ոմէն մօտ եղողներուն ձեռքերը դիտեցի: Ան զանակ և ոչ ուրիշ զէնք մ'ունէին: Սարսուռ մը զգացի մտածելով թէ զիս ողջ ողջ կրակը պիտի նետեն: Յանկարծ տարտամ դաղափարէ ծայգեցաւ իմ մէջը թէ ես ուրիշ մ եմ անձի մը նման չէի կրողով մեռնիլ, ես պէտք էի բան մ'ունել, ես պէտք էի ցուցնել որ այդ հոգ գտնուողներէն ամենէն բարձր էի: ապա՛ ընաղդմամբ զգացի որ պէտք է չէի թողուլ որ ժամանակը առաջ երթայ: Բազուկներս վեր բարձրացուցի նշան մ'ընելով որ ամէն ոք լռէ: Իմ բարձրահասակ ըլլալս — հասակս՝ ալ աւելի կը բարձրանար երբ ձեռքերս վեր վերուցած ձեւեր կ'ընէի — չինացիք բարձր հասակ ունեցող մարդուն վրայ շատ կը հիանան — շատ նպաստեց ինձ, և նշմարեցի որ շուրջս խորին լուսթիւն մը տրեց:

Ես քարոզիչ էի: Այն վայրկեանն ես դարձեալ քարոզիչ դարձեր էի: Վիճակս՝ զրեթէ բուրբ վին մոռցայ: Բազմութեան ըսի որ ես իրենց

մէջ չէի մտեր դաշտեր, ստակ և տուններ առնելու մտօք, որ ես վաճառական չէի: Ես հոն գացեր էի իրենց ըսելու, որ Աստուած մի է: Ո՛հմէջ սկսան պոռալ: Մենք քու Աստուածդ չենք ճանչնար:

Շարունակեցի: Ըսի իրենց որ աշխարհին վրայ ամէնքին, ըլլայ չինացի, ըլլայ եւրոպացի իրար եղբայր ենք, և պետք ենք մէկըմէկ սիրել վասնզի մէկ հօր և մէկ մօր զաւակներ ենք:

Զեմ գիտեր որչափ խօսեցայ: Գանկիս մէջ ալ եւս ժամանակի ճանաչողութիւն չէր մնացեր:

Երբ լռեցի, հեռուն կեցողները վերստին սկսան աղաղակել: Ի կրակ: Բայց մօտ զրտնառններէն շատերը սկսան փոփոխալ: Իմացաք, օտարականը մեզ եղբայր կոչեց, մենք զայն չենք կրնար սպաննել:

Երբ դեռ երկրայաւթեան մէջ էին, ձայն մը կրկնեց ծերուն ըսածները, Եկուր քեզ մանտալընէն տանիմ: Այս անգամուն խօսողը և ձեռքը դէպ ի ինձ երկնցնողը գէր և երիտասարդ ասն՝ մըն էր: Ես պատասխանեցի: Հոս սպաննենքէք զիս: Նա ձեռքս խելց և ինձ դէպ ի իրեն քաշելով. Եկուր, եկուր ըսաւ:

Ժողովուրդը շատախօսելով և ետեւէն ցերխ և ամէն տեսակ աղտողութիւն նետելով մեզ հետեւեցաւ: Քաղքին մէկ մասը ճեղքելով հասանք մինչեւ սեւ տան մը առջեւ: Առաջնորդս փոքր դուռ մը բացաւ ու միասին փոքր սենեակ մը մտանք: Նա իր ետեւէն խնամքով դուռը զոցեց:

Ես այն ծերուն ըրածէն, այդ խոշոր չինացիին խօսքերուն ալ՝ չէի հասաք ընծայեր: Իրեքն ապահով էի որ արաբափելի բան մը կար գլխուն գալիք: Ինչու՞ կ'ստես զիս — կը հարցունէի իրեն — ինչու դահիճն կ'ուզես ըլլալ: Նա առանց պատասխանելու գլուխը կը շարժէր:

Զեմ գիտեր որչափ ժամանակ վերջ դրան բաղխեցին: Գողգարով ստքի կանգնեցայ: Մեծդի չինացին բացաւ դուռը և լոյսին մէջ չինացի զինուորաց կարմիր զգեստները նշմարեցի: Ազատ էի:

Ձեռանք սպայն մը առաջնորդուած զինուորք զիս մէջտեղ առին և դէպ ի ասեան տարին: Միշտ սպառնական ժխորը մեզ միացաւ, բայց զինուորք անոնց ուսերուն խարազանի հաբուածներ տալով, ասիպեցին զանոնք մեզմէ հեռանալ: Ամենաշատ կրկնուող աղաղակը որ

իմ և յանջափ ուրախութիւն կը պատճառէր, ասի էր. Փախաւ, Փախաւ:

Մանաթերէն իմ անցազիրս առնել տուաւ և զիս իր ներկայութեանը ընդունեցաւ: Ես իրեն պատմեցի քաշած տանջանքներս և ըսի որ իմ ընկերս հայր Պօսպկենդղարայ դեռ պահ զոկին մէջ գոցուած մնացեր է:

Զինուորիները զացին զայն առնելու. « Բո—բա, բո—բա » — մի վախճաք — աղաղակելով:

Երկուքնիս միասին զատուարական նաւակ մը տարին. մնացած ճանապարհին համար իբր ուղեկից երկու զինուոր ունէինք, և միասին կը տանէինք ուսուսման տներու, փոխ — ուսուսման տներու հասցէին անթիւ նամակներ:

Այս կերպ հասանք ի Քանդոն: Այլ եւս ազատեր էինք: Գաղղիացի հիւպատը մեզ միջոցներ շնորհեց մինչեւ Հանկ—Գոնկ գալու, ուր կը սպասենք դարձեալ մեր տեղը վերադառնալու համար:

— Հարգ իմ — ըսի այն իտալացի չորս բարի լաւհամայններուն — այսօրուքն կը սկսիմ հաւատալ հրաշքներուն:

Թարգմ. Լ. ՌԱՍՏԵԼԵՆԿ
Ուս. Մ. Ռ. Վ.

ՅԻՐԱՊԱՊԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

GIORNALE ARCADICO — III, 26.

Pizzi I. — Արաքսեան կարծեցեալ յառաջագործութիւնը:

Հասարակաց սիսալ մ'է հաւատալը թէ միջին դարու մէջ արաբացիք գիտութեամբ զարգացած էին: Ինչպէս լաւ կը ցուցնէ Յօղուածագիրը, ճշմարիտ հրաշք մը պիտի ըլլար, մինչեւ այն ատեն յետմնաց, ամէն ուսմանց անարգօս ժողովրդեան մը մէջ, յանկարծակի այլքան գիտութեան ծաղկիլը: Ընդհակառակն՝ արաբաց կարծեցեալ յառաջագործութիւնը, յոյն — հռոմէական հին յառաջագործութիւնն է, որ Մեծին Աղեքսանդրի ժամանակներէն սկսեալ հոն մտադ գտաւ, և որ միջին դարու ասորական և պարսկական գիտութեանց հետ խառնուելով, վերահասարակ յարեալ արաբական գիտութեան